

Владислав Верстюк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії
Української революції 1917-1921 рр.,
Інститут історії України
НАН України
Vladyslav Verstiuk,
Doctor of Historical Sciences,
Head of Department of history
of Ukrainian revolution (1917–1921),
Institute of history of Ukraine,
NAS of Ukraine,
vverst@ukr.net

Донбас від Лютого до Жовтня 1917 року: регіональний вимір Української революції

Donbass from February to October 1917: regional aspect Ukrainian revolution

У статті йдеться про події Української революції у Донецькому регіоні у 1917 р.

Ключові слова: Донбас, революція.

This paper is study of events of Ukrainian revolution in Donbas region, 1917.

Keywords: Donbas, revolution.

Перша світова війна стала випробуванням, яке виявилось не під силу Російській імперії. Насамперед це стосувалось влади: неефективність державної машини, її невміння справитись з тягарем проблем, породжених тривалою війною з кожним роком

ставало все очевиднішим. В листопаді 1916 р. критикуючи уряд з трибуни Державної Думи, лідер Прогресивного блоку П. Мілюков поставив риторичне питання: урядова політика — це зрада чи безглуздя. Промова мала широкий резонанс, в зв'язку з чим міністр внутрішніх справ М. Маклаков написав Миколі II листа, в якому попереджав, що «... хвиля незадоволення різко піднімається і широко розливається по Росії, а продовольчі труднощі, які дуже хвилюють життя міст і сіл, готують для загального невдоволення виключно сприятливий ґрунт, яким обов'язково скористаються вороги існуючого ладу». Маклаков вважав, що у столиці вже почався штурм влади, і якщо не вжити вчасно заходи по «закручуванню гайок», то наслідки для країни і династії можуть бути дуже сумні¹. На початку 1917 р. після вбивства Г. Распутіна в російському суспільстві активно поширювались чутки про швидкий державний переворот, якого очікували вже в лютому 1917 р., але замість нього спалахнула революція.

Вона була блискавичною, стара конструкція влади розпалась без будь-якого опору. 2 березня в Петрограді після зречення царя сформувався новий Тимчасовий уряд країни. Його очолив голова Всеросійського земського союзу Г. Львов, а до складу увійшли переважно члени партій кадетів та октябристів. Поряд з Тимчасовим урядом у повсталому революційному Петрограді зусиллями радикальної революційної демократії створилась Рада робітничих депутатів, яку очолив меншовик М. Чхеїдзе.

В Україну перші вістки про революційні події почали надходити 28 лютого. Місцева влада не могла повірити в достовірність телеграфних повідомлень. Вона «загнуздала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій»², — писав М. Грушевський. Запис про аналогічного змісту поведінку полтавської влади залишив 3 березня у своєму щоденнику В.Г. Короленко: «При-

¹ Архив русской революции, издаваемый В. Гессеном. В 22-т. — Т. 5. — Спб., 1991. — С. 344.

² Грушевский М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 128.

їжджі з Харкова і Петрограду ще 1 березня повідомили, що у Петрограді — переворот /.../ У нас в Полтаві тихо. Губернатор забрав всі телеграми. «Полтавський день» все ж випустив агентську телеграму зі зверненням Родзянка, передрукувавши її без цензури з «Южного края». Але потім цензура не пропускає нічого. Десь далеко шумить гроза, в столицях ллється кров. Не підлягає сумніву, що більша частина військ на боці нового порядку. Кажуть, козаки й деякі гвардійські полки билися з жандармами. Поліції ніде в Петрограді не видно. А у нас повний «спокій», і цензура не пропускає ніяких навіть невиразних вістей...»³.

Поборюваний сумнівами, голова київської міської думи Ф. Бурчак просив Петроград підтвердити правдивість отриманої інформації. 1 березня було позначене в Києві перебігом різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і які гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На одній з таких нарад було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки⁴. Пізнім вечором 28 березня ядро Громадського комітету утворилося на засідання Харківської міської думи, згодом воно було поповнене представниками різних громадських організацій⁵. Створення таких рад і їх виконкомів було ідеєю Тимчасового уряду. Вони мали на якийсь час замінити старі органи влади включити у себе представників всіх верств і класів населення. Голова уряду і міністр внутрішніх справ Г. Львов розглядав ці органи як фундамент, на якому повинно триматись місцеве самоврядування.

³ Короленко В.Г. Дневник 1917–1921. Письма. — М., 2001. — С. 13–14.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Част. перша. — С. 68.

⁵ Эрде Д. Годы бури и натиска. Кн. первая. На Левобережье. 1917. — Х., 1923. — С. 10–11.

Міністерство внутрішніх справ наказувало своїм комісарам⁶ у повсякденній роботі спиратись як на дорадчі органи на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій»⁷, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, вони заявили про перехід на сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁸.

Як і інші регіони України в Донбас революція прийшла «по телеграфу». Вона була несподіваною і неочікуваною, тому й тут якийсь час ходили сумніви в її достовірності, до того ж стара влада, особливо в повітах і волостях, віддалених від губернських центрів, намагалась пригальмувати поширення інформації про революцію. Наприклад, перший мітинг на заводі «Донсода» у Лисичанську був скликаний лише 15 березня, в Бахмуті інформація про революцію стала відомою 4 березня, тоді ж у Юзівці, а в Горлівці на два дні раніше. В Старобільському телеграми з Петрограду отримали 1 березня, але їх зміст був відомий лише повітовому справнику та начальнику гарнізону. Вони не поспішали з їх оприлюдненням, лише, коли через службовців телеграфу новина розбіглась по місту, 3 березня гімназисти старших класів влаштували маніфестацію під черво-

⁶ 3–5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, від губернаторів та повітових справників владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського, в Харкові — М. Іваницького і т. д.

⁷ *Гайда Ф.А.* Механізм влади Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁸ *Киевлянин.* — 1917, 6 марта.

ними прапорами. Через тиждень в повітовому центрі відбулась повторна маніфестація та мітинг. Цікаво, що одночасно з ним в церквах відбувались служби, на яких поминали царя. Влада в повіті перейшла до повітового комісара та земства. Останнє демократизували, зберігши старе керівництво та додавши до членів кількох робітників Рубіжанських заводів та селян⁹. В західному Донбасі, в Павлограді, вістки про революцію з'явилися лише 2 березня, але місто прореагувало на них мляво, лише 4 березня звичний буденний ритм життя був порушений невеликим мітингом і маніфестацією. 5 березня в місті обрали раду робітничих депутатів, яку очолили праві есери¹⁰. Навіть у Харкові, за повідомленням газ. «Известия», робітники поставились до повідомлень про революцію «з певним спокоєм і обережністю, не переоцінюючи подій»¹¹.

Як бачимо, падіння самодержавства та створення нового революційного уряду у Петрограді в Донбасі сприйняли по різному. Спочатку обережно і недовірливо, але згодом все більш емоційно. Серед правих, які були подавлені повідомленнями про падіння самодержавства і фактично викинуті з публічного політичного життя, були навіть зафіксовані випадки смерті від розриву серця. В ліберальних і демократичних колах інтелігенції революція викликала ентузіазм і ейфорію, які знаходили свій вихід в численних мітингах, зборах, дискусіях. На їх порядок денний як правило виносилось питання біжучого моменту, в тому числі легітимності нової влади, ліквідації старої, насамперед роззброєння поліції, самоорганізації суспільства, вироблення стратегії і тактики майбутнього країни. Світова війна, падіння царської влади, продовольчі труднощі, сувора зима, брак палива, нестабільна робота транспорту, рання потужна повінь на річках Донецького басейну, страшна трагедія у Гор-

⁹ Революційне минуле Старобільщини // Склад В.О. Щепетильників. — Старобільське, 1927. — С. 7–8.

¹⁰ Швед А. Революционные события в Павлограде (март 1917 — март 1918 г.) // Летопись революции. — 1927. — № 4. — С. 105–106.

¹¹ Известия Харьковского совета рабочих депутатов. — 1917, 4 марта.

лівці, пов'язана з вибухом метану на шахті № 1 та численними жертвами, це лише частина викликів, які нуртували суспільство і породжували ілюзію, що саме революція зможе чи допоможе їх вирішити. Суспільна увага і уява були переповнені поняттями «революція», «народ», «свобода», «воля», «війна», «демократія». Вони трактувались дуже по різному. І з цього можна було зробити висновок, що революція лише почалася, але ніхто не здогадувався яким тернистим шляхом піде її продовження.

Емоційний період мітингового сприйняття і підтримки революції дуже швидко перейшов у організаційні заходи з демонтажу старої влади і творення нової. Вже в перші дні березня майже всюди в Донбасі була ліквідована поліція. Тимчасовий уряд вважав свою місію перехідною, а своїм основним обов'язком довести країну до Установчих зборів, тому на місцях нові органи влади теж мали перехідні форми. Основними представниками влади на місцях були комісари Тимчасового уряду, вони були призначені в повітах, а для загального керівництва басейном утворив 18 березня Тимчасовий комітет Донецького басейну. Поряд з ними були створені в Луганську Тимчасовий громадський комітет, в Лисичанську Тимчасовий комітет по охороні спокою населення, в Маріуполі — Громадський комітет. Члени перших громадських комітетів рекрутувались з ліберально чи демократично інтелігенції, вони були ініціаторами їх створення і становили в них більшість. Робітники лише долучались до них. Цікавим був склад перших органів влади в Гришинському районі. Не зважаючи на наявність в районі кількох крупних вугільних шахт і десятка дрібних 90% населення склали селяни. Тому в громадські комітети потрапили в основному заможні селяни, земельні власники, священники, службовці, інтелігенція¹². На чолі горлівського комітету громадської безпеки стояв інженер Яциніч (кадет)¹³.

¹² Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. — Изд. «Пролетарий», 1929. — С. 236.

¹³ Там само. — С. 72.

На шахтах ознакою революції стало створення тимчасових комітетів, на основі яких досить швидко почали виникати ради робітничих депутатів. Більшовицька література твердила, що цей процес був стихійним, бо тільки так можна було пояснити мізерний вплив більшовиків на ради весною—літом 1917 р. Сучасні дослідники говорять про те, що досить часто ініціаторами створення рад робітничих депутатів виступали громадські комітети. Такі ради утворювались як за виробничим принципом (на окремих заводах і шахтах), так і територіальним. До 6 березня ради були обрані в Єнакієво, Попасній, Слав'янську, 8 березня в Костянтинівці та Дружківці¹⁴. Вже в березні їх було кілька десятків, а до кінця весни 1917 р. число рад робітничих депутатів виросло до 132, до того ж існувало ще й 48 рад солдатських депутатів, тобто на Донбас припадало понад 70% всіх рад України¹⁵. Ради робітничих депутатів мали б наче представляти інтереси робітничих колективів, насправді вони часто виконували функції нагляду за робітниками, їх склад теж був далеко не пролетарським¹⁶. Так, Бахмутська рада на 80% складалась із міської демократії, тобто ремісників, чиновників, службовців та іншої інтелігенції¹⁷. Безумовно і те, що ради зовсім не претендували на владу. Цікавою з цього погляду є перша конференція Рад робітничих депутатів в Бахмуті, яка відбулась 15—17 березня і об'єднала делегатів від 48 місцевих рад. В порядок денний конференції було внесено 8 питань, найбільш цікавими були про біжучий момент і ставлення до

¹⁴ Борьба за Октябрь на Артемовщине... — С. 74.

¹⁵ Гамрецький Ю.М. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. — К., 1966. — С. 25.

¹⁶ Ф. Зайцев згадував, що склад Юзівської ради був меншовицьким, раду очолював меншовик Косенко, а у виконкомі була велика кількість адміністрації і взагалі мало «революційної публіки» // Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917—18 гг. в Юзовке) // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 134.

¹⁷ Куранов Г. Советы Артемовщины от февраля к октябрю // Борьба за Октябрь на Артемовщине. — Изд. «Пролетарий», 1929. — С. 77.

громадських комітетів. Конференція підтримала головні напрями діяльності Тимчасового уряду, голосувала за продовження війни з метою оборони самої вільної країни світу. Стосовно громадських комітетів було винесено рішення про співпрацю з ними і навіть створення спільних виконкомів¹⁸.

Загальновідомо, що в перші місяці свого існування ради Донбасу перебували під впливом меншовиків і есерів. Більшовик В. Аверін визнавав, що «Катеринослав як і всі великі промислові центри Росії після Лютневої революції знаходився під владою меншовиків і есерів»¹⁹. В Єнакієвому, Констянтинівці, Слав'янську ради перебували під впливом меншовиків та есерів до кінця літа, а в Бахмуті, Гришиному та Попасній меншовики зберігали керівництво радами аж до жовтня²⁰. Ці партії були найбільш популярними і масовими в робітничому середовищі.

Перемога революції відкрила широкі можливості для створення різноманітних громадських організацій, легалізації діяльності політичних партій. Розбурхане революцією середовище активно шукало відповіді на питання поставлені революційним буттям в програмах політичних партій і одночасно стало джерелом поповнення їх рядів. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Саме вони і могли найбільше похвалитись притоком нових членів. Керівництво РСДРП (об'єднаної) вважало Донбас одним з своїх найважливіших опорних пунктів. Весною 1917 р. сюди були спрямовані досвідчені партійні функціонери і пропагандисти. Вони мали успіх ряди партії швидко зростали. в квітні меншовики нараховували у Донбасі 10 тис. членів, а до кінця літа ледь не

¹⁸ Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей... — С. 75.

¹⁹ Аверин В. Екатеринослав в 1917–1918 году // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — Х., 1922. — С. 585.

²⁰ Куранов Г. Указ. статья. — С. 79.

потроїли це число²¹. До РСДРП (о) входили і більшовики, які практично не мали самостійних організацій на початку революції. Їх було надзвичайно мало і впливом серед робітників вони весною 1917 р. не користувались. Г. Куранов згадував, що спочатку окремих більшовицьких фракцій в радах на території майбутньої Артемівської округи зовсім не було. Перша така фракція з'явилася, за його твердженням, на початку квітня в Горлівсько-Щербинівській районній раді²². Більшовик Ф. Зайцев писав, що Юзівська рада робітничих депутатів була «в більшості меншовицько-есерівською». На його думку, причин непопулярності більшовиків було дві: насамперед громадська думка сприймала їх як безвідповідальних авантюристів, а по-друге, «у нас було мало робітників-вождів, які б вміли добре говорити, які б могли протиставити свою красномовність плеяді інтелігентів із ворожих нам політичних партій»²³. Схожої думки дотримувався відомий український революційний діяч І. Мазепа, який свідчив, «після розколу російської соц.-дем. партії в 1903 році на большевиків і на меншовиків більшість російського політично свідомого робітництва на Україні, в протилежність до Московщини пішла не за большевиками, а за меншовиками. І так тривало аж до приходу російських большевиків на Україну в кінці 1917 року»²⁴. І. Мазепа вважав, що більшовизм, не зважаючи на марксистську риторику «був продуктом чисто російських умов життя і на українському ґрунті він не мав ніякого глибшого коріння для свого поширення»²⁵. Про те, що «більшовики були на початку революції в найменшому числі», — свідчив у своїх спо-

²¹ Астрахан Х.М. Большевики и их политические противники в 1917 г. — Л., 1973. — С. 295.

²² Куранов Г. Указ. статья. — С. 81.

²³ Зайцев Ф. Указ. статья. — С. 135–136.

²⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — В 3-х т. — Т. 1. — Вид-во «Прометей», 1950. — С. 10.

²⁵ Там само. — С. 11.

годах Я. Котов²⁶. У березні 1917 р. в Донбасі було лише 500 більшовиків. В квітні, коли з тюрем, каторги і заслання повернулись старі революціонери-професіонали, К. Ворошилов, Ш. Грузман, Ю. Лутовінов, діяльність більшовиків активізувалася, а кількість членів партії зросла до 5,5 тис. осіб²⁷. По мірі збільшення прибічників більшовики виходили із об'єднаних організацій і творили свої власні. В липні 1917 р. була створена обласна організація більшовиків Донецько-Криворізького басейну, яку очолив Ф. Артем. На VI з'їзді РСДРП(б) Донбас представляло 12 делегатів від 8 організацій, які об'єднували 15818 членів партії²⁸.

Найпомітніше зростання весною 1917 р. спостерігалось у партії російських есерів. Більшовик П. Казімірчук згадував, що робітники в своїй більшості не сприймали більшовиків і навіть меншовиків і кричали «Дай нам партію Керенського, більше нікого не хочемо визнавати»²⁹. На заводі «Донсода» есерівська організація об'єднувала 800–900 робітників, в Єнакієвому — 1500³⁰. Якщо пам'ятати, що у 1917 р. з майже 4 млн населення Донбасу 3,5 млн проживали в сільській місцевості³¹, якщо згадати, що значна частина донецького пролетаріату складалась із робітників-селян, для яких питання землі були не сухою теорією, а болючою реальністю, то така поведінка і такий вибір не

²⁶ Котов Я. З минулого на руднях Донбасу // Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 238.

²⁷ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–ктябрь 1917 г.). — К., 1957. — С. 3; Седьмая апрельская конференция РСДРП (б). Протоколы. — М., 1958. — С. 144.

²⁸ Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк. — Х., 1923. — С. 14.

²⁹ Казимирчук П. Революционное движение в Горловско-Щербиновском районе Донбасса (Воспоминание) // Летопись революции. — 1923. — № 3. — С. 47.

³⁰ Куранов Г. Указ. статья. — С. 79.

³¹ Афонин Ю. Указ. работа. — С. 41–42.

буде чимось дивним. До середини літа в есерівських організаціях Донбасу нараховувалось біля 36 тис. членів³².

Для більш повного аналізу партійних варто згадати і партію кадетів. Саме кадети складали кістяк першого складу Тимчасового уряду. Їх було багато серед губернських та повітових комісарів. Це була ліволіберальна партія з великим інтелектуальним потенціалом, який був переважно сконцентрований в столицях, промислових та культурних центрах. В Донбасі діяло біля двох десятків окремих організацій партії. В Харкові був один з чотирьох (на території України) обласних комітетів партії народної свободи. Загалом історики дуже приблизно визначають кількісний склад кадетів в Україні. Тут їх було 5–6 тис. членів, можливо половина з них перебувала на територіях східних губерній³³. Партія мала великий вплив на вищі шари інтелігенції, але не користувалась авторитетом серед робітників. Треба сказати, що і серед підприємців було не так вже й багато членів ПНС. Ця обставина говорила не про неспівпадіння програмних завдань, а про загальну аполітичність російського промислового класу. Він тяжів до професійних, а не до політичних об'єднань. Дещо пізніше у травні 1918 р. про цю рису промислового класу з гіркотою згадував один з його лідерів М. фон Дітмар: «... наші кращі люди з буржуазії, з нашого кола, піднесені хвилею революції аж до міністерських постів, як виявилось, були цілком неспроможні розв'язати завдань, що вони їх були взяли на себе. Сталося це тому, що політично вони були не готові. У них не було своєї програми державного будівництва»³⁴. Зрештою це зіграло з буржуазією злий жарт. Їй довелося чи не найбільше

³² Гамрецький Ю.М. Большевики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Український історичний журнал. — 1987. — № 11. — С. 68.

³³ Там само. — С. 77–78.

³⁴ Балабанов М. Конфликты в Донбассе в 1917 году // Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. — Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году. — Б.м., б.г. — С. 70.

заплатити за свій класовий егоїзм. Загалом забігаючи дещо вперед скажемо, що трагедія російської революції полягала не в персональній слабкості членів Тимчасового уряду (його склад кілька разів оновлювався), а у критично малій кількості в Росії того, що сьогодні ми називаємо середнім класом, а тоді звалось буржуазією. Саме буржуазія мала б стати після повалення самодержавства фундаментом для становлення демократичного ладу. Але вона з цим завданням не впоралась.

Розвиток революції в Україні мав характерну особливість: невирішене національне питання. Видатний представник російської революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих депутатів, згодом міністр Тимчасового уряду І. Церетелі у своїх спогадах відзначив, що це питання визначало долю російської революції³⁵. У всякому разі в Україні революція досить швидко набрала національних ознак. Її уособленням стала Українська Центральна Рада створена у Києві на початку березня 1917 р. Загальний наратив розвитку революції в Україні визначався національним питанням.

Революція легалізувала діяльність українських організацій не лише в Києві, але й Одесі, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Чернігові. В Одесі на початку березня виник Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до щойно утвореної Центральної Ради³⁶. 3 березня в місті відбулася військова маніфестація, в якій взяли участь вояки двох місцевих шкіл прапорщиків. Маніфестацію організували Ю. Коцюбинський та М. Омелянович-Павленко³⁷. Того ж дня у Харкові українська громадськість міста зібралась на перші пореволюційні збори-мітинг і утворила спеціальний тимчасовий комітет,

³⁵ См.: *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. В 2-х кн. — Кн. вторая. — Париж, 1963. — С. 69.

³⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996 — С. 40.

³⁷ *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. — К., 2002. — С. 29.

який надіслав вітальні телеграми голові Державної думи М. Родзянку та міністру освіти Тимчасового уряду О. Мануйлову. В телеграмі до останнього висловлювалась надія, «що наступив час здійснити потреби і давні сподівання українського народу». Вітальні телеграми направили також українським організаціям Києва, Полтави, Катеринослава, Одеси, Катеринодара, Москви та Петрограда³⁸. З 8 березня комітет почав діяти на постійній основі, одним з найпомітніших його успіхів стало видання газети «Рідне слово».

Важливою складовою процесу демократизації стали зміни в армії. Військові частини не лише присягали на вірність Тимчасовому уряду в них відбулися великі організаційно-політичні зміни, поштовхом до яких став наказ № 1 Петроградської ради від 1 березня. Наказ активно втягував армію в політичне життя. Одним з його проявів стало поширення у військах українського руху, а дещо згодом українізація окремих частин. 12 березня в Катеринославі відбувся мітинг за участю військових-українців міського гарнізону під українськими національними прапорами та транспарантами з гаслами автономії України у демократичній федеративній республіці Росії³⁹. 16 березня у місті виникло українське учительське товариство, напрямком роботи якого було визначено «націоналізацією просвіти українського народу і політичну діяльність серед нього». До керівної ради товариства було обрано О. Біднову, Є. Вирового, М. Луценка, А. Сорокаліта, С. Швеця та ін.⁴⁰

У кінці березня в місті виник український комітет, який об'єднав представників різних політичних течій. В одному з перших номерів «Робітничої газети» розповідалося про українські збори в Катеринославі та інцидент, який на них трапився. На збори завітав представник УЦР, український соціал-демократ М. Авдієнко. Його прикро вразила велика кількість жовто-

³⁸ Рідне слово. — Харків. — 1917. — 1 квітня.

³⁹ Наше життя. — 1917, 29 березня.

⁴⁰ Нова рада. — 1917, 2 квітня.

блакитних прапорів і мала кількість червоних. З цього приводу він зробив публічне зауваження, на що зал відповів гострою обструкцією, не дав Авдієнкові говорити⁴¹.

Загалом в Донбасі український рух був значно слабшим, ніж в Центральній Україні, проте його осередки були зафіксовані в Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Кривому Розі. Українські повітові ради були організовані у Старобільському, Бахмутському, Слав'яносербському, Маріупольському та Ізюмському повітах. У Бахмутському і Слав'яносербському повітах діяли «Прогресисти». У Бахмуті видавалась газета «Вільне слово»⁴².

В перші тижні березня 1917 р. відновили свою роботу українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська радикально-демократична партія. УСДРП вела свою історію від першої в підросійській Україні політичної партії — РУП. Її програма була схожою з програмами інших соціал-демократичних партій, але на першому місці стояла національна проблема. 4–6 квітня у Києві відбулася конференція УСДРП, яка відновила роботу партії у всеукраїнському масштабі та ухвалила ряд (13) резолюцій по найважливіших питаннях поточного моменту, політики та тактики партії. Конференція підтвердила стару партійну вимогу про автономію України, «яко перше, неодкладне пекуче завдання сучасного моменту українського робітництва та всієї України», з цією метою запропонував ідею енергійного скликання Всеукраїнських територіальних зборів, визнав необхідність підтримки Тимчасового уряду за умови, що «він визнає і проводить домагання революційного народу всієї Росії», висловився проти дальшого ведення війни, виставив вимогу урядові розпочати мирні переговори, зректися «домагань анексій і контрибуцій».

⁴¹ Робітничка газета. — 1917. — 25 квітня.

⁴² *Даценко А.С.* Селянство Донбасу в Українській національно-демократичній революції. 1917–1920 рр. Дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. — Донецьк, 2010. — С. 54.

Кілька рішень стосувались співпраці з іншими партіями при умові «признання ними наших домагань», оголосив про участь партії у роботі Центральної ради на платформі автономії України⁴³.

Лідери УСДРП взяли активну участь у формуванні Української Центральної Ради, мали в ній впливову фракцію, одночасно партія розгорнула роботу з відновлення своїх низових організацій. Вже в квітні такі організації діяли в Харкові і Катеринославі. В першу записалось 676 прихильників, але активну роботу вела лише третина. В Катеринославі до організації входило близько 400 осіб. Про організацію українських соціал-демократів у Катеринославі читаємо у І. Мазепи: «... в Катеринославі ще з дореволюційних часів була організація українських соціал-демократів. Під час світової війни (в листопаді 1915 року) головні керівники цієї організації як Хв. Дубовий, Д. Лисиченко, І. Вирва, І. Романченко, П. Щукін та інші були заарештовані, і діяльність організації на деякий час була занепала. Тепер, коли вибухла революція і з заслань та в'язниць повиходили на волю всі політичні «злочинці», катеринославські соціал-демократи знову взялися за роботу. Я зараз же зголосився до них, бо до української соціал-демократичної партії вступив ще під час свого перебування в петербурзькому університеті в 1905 році. Душею катеринославської організації був Хв. Дубовий, урядовець місцевої залізниці. Це була людина непересічних організаційних здібностей. Надзвичайно енергійний і відданий справі, він завжди був на ногах і, коли треба було, умів поставити на ноги других. З членами партії повадився «строого», але всі його любили й слухали, особливо робітники, без застережень. Не дивно, що він мав великий вплив на організацію і був фактичним її головою. /.../ Взагалі про катеринославську організацію українських соціал-демократів у мене збереглися найкращі спогади. Вона імпонувала не тільки внутрішньою організа-

⁴³ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

ністю своїх членів, але й їх високою національно-політичною свідомістю»⁴⁴.

До літа 1917 р. в УСДРП нараховувалось до 70 організацій, які об'єднували до 5 тис. членів партії⁴⁵. Центром найбільш активної діяльності УСДРП була Київська і Полтавська губернії, при спробах вести роботу далі на схід українські партії наражались на тиск російських політичних партій, особливо більшовиків, які не зупинялись перед застосуванням грубої фізичної сили. І. Ніколаєнкоу своїх спогадах розповідав про такий випадок під час святкування 1 травня 1917 р. в Луганську. Коли група більшовиків помітила невенлику колону з 30 чоловіків під жовто-блакитними прапорами і співом «Ще не вмерла Україна», її було локалізовано, а прапори відібрано під тим, мов, pretextом, що це не національне, а інтернаціональне свято, на якому можна використовувати лише червоні прапори⁴⁶. Про щось подібне в Бахмуті, де українці мали кілька організацій, в тому числі «Просвіту» і певне число симпатиків, розповідав інший більшовик П.Казимірчук. Більшовики в Бахмуті були в меншості і «організовано не могли нічого зробити. Все ж збори чи з'їзди українських націоналістів вони не давали проводити, завжди зривали їх, не даючи довести до кінця»⁴⁷. Правда, подібна брутальна тактика застосовувалась більшовиками не лише до українських партій, але і меншовиків, та есерів. Так, в Горлівсько-Щербинівському районі більшовики на тій підставі, що їх преса слабка, вирішили знищувати всю іншу газетну продукцію. На кожному поїзді, що проходив через станцію влітку 1917 р. відбувався огляд багажного вагону, викидалися і зни-

⁴⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — В 3-х т. — Т. 1. — Вид-во «Прометей», 1950. — С. 21–22.

⁴⁵ Любовець О.М. Українські партії революційної доби. 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. — К., 2012. — С. 15–16, 18.

⁴⁶ Николаенко И. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. — 1927. — № 3. — С. 39.

⁴⁷ Казимирчук П. Указ. стаття. — С. 60.

шувались «всі буржуазні газети, а за ними і есерівські»⁴⁸. Ситуація в Бахмуті поліпшилась для українців після того, як сюди з фронту передислокували українізований полк. А в Луганську українці проявили характер і 11 травня провели першу українську масову маніфестацію під червоними та національними прапорами з гаслами автономії та федерації. Маніфестацією керували представники українських соціал-демократів та есерів⁴⁹.

Українські есери до 1917 р. мали лише окремі розрізнені організації. Установчий з'їзд партії відбувся у квітні 1917 р., але не зважаючи на свою організаційну молодість, партія дуже швидко стала найбільш масовою українською політичною силою. В літературі можна зустріти цифри від 1,2 млн до 75 тис. членів УПСР в 1917 р. Остання цифра вважається найбільш достовірною⁵⁰. В партію записувались цілими селами, наприклад, на невеликій залізничній станції Домінцево Катерининської залізниці партійний осередок українських есерів складався з 282 членів⁵¹. Пояснити успіх УПСР можна тим, що на 1917 р. переважною частиною населення Донбасу було українське селянство, яке складало 80% від усього селянства регіону, а в нечисленних містах, окрім робітничого класу проживала велика кількість кустарів та ремісників, для яких есерівська ідеологія була добре зрозумілою.

В цьому зв'язку варто згадати і про те, що Бахмутський повіт — мала батьківщина відомих українських революційних діячів братів Микити та Миколи Шаповалів. Микита Шаповал був одним з ідеологів УПСР, членом Центральної ради, міністром земельних справ уряду УНР, а брат Микола — генералом армії УНР. Партія мала найчисленнішу фракцію в УЦР. До неї був

⁴⁸ Казимирчук П. Указ. стаття. — С. 55.

⁴⁹ Робітнича газета. — 1917, 25 травня.

⁵⁰ Любовець О.М. Указ. праця. — С. 84.

⁵¹ Там само.

дуже близьким М. Грушевський, хоча офіційно вважався безпартійним.

Третньою за впливом і кількісним складом була Українська радикально-демократична партія (згодом перейменована в партію соціалістів-федералістів). Це була ліво ліберальна, демократична партія, яка об'єднувала українську інтелігенцію. 1917 р. вона відновила свою діяльність на базі Товариства українських поступовців. 8 березня у Києві рада Товариства українських поступовців (ТУП) поширила заклик «До українського громадянства», в якому говорилося про необхідність підтримувати новий революційний уряд, готуватись до проведення Всеросійських Установчих зборів, на яких відстоювати автономію України й федеративний устрій Росії, дбати про українську пресу, створити український національний фонд, відновлювати «Просвіти» та відкривати при них школи і пам'ятати, що «не бувають вдруге такі хвили і що історія не прощає помилок, вагання і недбальства». Під закликом стояли підписи проводу ТУП: О. Вілінського, О. Волошинова, А. В'язлова, М. Дем'яновського, Д. Дорошенка, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Леонтовича, Ф. Матушевського, А. Ніковського, В. Прокоповича, Л. Старицької-Черняхівської, Є. Чикаленка, Ф. Штейнгеля, Л. Яновської⁵². Більшість з підписантів увійшли до керівного складу УРДП. На думку О. Шульгина партія об'єднувала три чверті української інтелігенції, проте сучасні дослідники вважають, що її чисельність на 1917 р. не перевищувала 500 осіб⁵³. Мені не вдалося натрапити на опис українських сил в Донбасі 1917 р., проте є дещо пізніший 1920 року, зроблений І. Майстренком. Останній був призначений ЦК Української комуністичної партії, яка утворилась на основі УСДРП (незалежних) в січні 1920 р., секретарем Донецького губкому УКП. Коли І. Майстренко прибув до Луганська, який був центром новоствореної губернії, там працювала «Просвіта», в цьому ж бу-

⁵² Нова Рада. — 1917. — 25 березня.

⁵³ Любовець О.М. Указ. праця. — С. 155.

динку був осередок УКП, окрім цього «Просвіти» і осередки УКП були в Єнакієвому і Бахмуті. «В Луганському члени Просвіти були переважно й члени УКП. Майже на сто відсотків це були місцеві робітники. В Луганському більшість населення становили українці, але мова в місті була переважно російська, як і в Харкові, — згадував Майстренко. — Різниця з Харковом та, що Харків потопав у сільській українській стихії, а навколо Луганського, крім українських сіл, велика сила вугільних (переважно антрацитових) шахт з прийшлим російським робітництвом (яким, наприклад, був Хрущов). Українська Просвіта видавалась мені острівком у російському морі. В тому, що комітет УКП містився в будинку Просвіти був глибокий сенс і навіть певна символіка. Членами й гостями Просвіти були переважно луганські робітники. Чимало з них — колишні члени УСДРП. Я кажу «колишні», бо УСДРП як державна партія УНР, яка воювала з більшовиками, офіційно на терені УСРР не існувала. Але її члени в Луганському почували себе прихильниками УНР, хоч і з певним ухилом вліво. Деякі з них були вже й членами УКП. Дві постаті із старих уесдеків дуже запам'яталися мені. Це робітник-металіст Дмитро Шабала і робітник-столяр Никифор Лобода»⁵⁴.

І. Майстренко переповідає зі слів Д. Шабали про ще один епізод українського партійного життя у Донбасі 1917 р. Шабала згадував, що у Луганську «була сильна група українських соціал-демократів, а в повіті зовсім не було українських есерів. Через це українське село Луганщини було цілком під впливом російських есерів. Тоді організація УСДРП ухвалила виділити зі своїх лав групу товаришів, які повинні закласти в Луганському повіті організацію УПСР. Так прагматично всупереч партійним догмам українські пролетарі Луганського вирішували проблему національного відродження свого народу»⁵⁵.

⁵⁴ *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 168–169.

⁵⁵ Там само. — С. 23–24.

Треба сказати, що наведений приклад далеко не типовий. Українські партійці не були вільними від своїх партійних програмових догм та соціалістичної теорії, якої намагались чітко дотримуватись. Часто вони воліли об'єднуватись або блокуватись з аналогічними російськими або єврейськими чи польськими партіями, але не між собою. На самому початку березня на загальних зборах у Харкові при спробі об'єднати українські сили міста і обрати Організаційний комітет українські соціал-демократи виступили із заявою, що «вони українські с.-д. тільки тому, що говорять по-українському, а з рештою нічого спільного з буржуазією мати не хочуть». При цьому «під буржуазією вони розуміють всіх, хто не належить до їх партії»⁵⁶. Прикрі протистояння українських партій особливо часто спостерігались під час підготовки і проведення виборів до міських дум. Це були перші вільні демократичні вибори в Росії. Вони мали не лише демократизувати місцеве самоврядування, але й відіграти роль певного соціологічного виміру довіри до різноманітних політичних сил, в тому числі й до українського руху. На жаль Центральна Рада не зрозуміла цього і дистанціювалась від виборчого процесу, віддавши його здебільшого в руки місцевих українських рад та окремих партійних організацій. Це був не кращий варіант. Наприклад, у Катеринославі українські партії не змогли домовитись про створення спільного блоку і виставили три окремих списки. В результаті дістали у міській думі лише 9 місць з 113⁵⁷.

В Харкові відбулась практично та ж історія. Українська губернська рада закликала українців до створення єдиного блоку, але зазнала невдачі. Українські есдеки не переставали підкреслювати свою нелюбов до українських ліберал-демократів і прагнули піти на вибори в блоці з російськими есдеками, однак ті не виявили зустрічного бажання. Українські есери заявили, що їм «не треба такої України, де будуть класи пануючих і

⁵⁶ Рідне слово. — Харків, 1917. — 1 квітня.

⁵⁷ Мазена І. Згад. праця. — С. 25.

пригноблених, тому ми не йдемо в купі з українським напів-буржуазним блоком»⁵⁸. І запропонували блок російським есе-рам, які від союзу не відмовилися. В результаті в Харкові українські списки отримали близько 8% голосів⁵⁹. Загалом між-партійна риторика літа 1917 р., на яку наклалися вибори до міського самоврядування, була пронизана взаємною зневагою і конфронтацією. Соціалістичні партії, насамперед більшовики, закликали до класової боротьби і поглиблення революції. Вони наче не помічали, що революція зайшла в глухий кут, переживає кризу, яка лише поглиблюється і може знищити країну.

Що ж було в основі цієї кризи. Радянська історіографія твердила, що основним винуватцем її була капіталістична система, соціальні верхи якої виявили повну нездатність керувати країною. Але така ж капіталістична система була в усіх інших без винятку втягнутих у світову війну країнах. І вони відчували на собі жахи війни, пройшли через гострі політичні і соціальні конфлікти, в Австро-Угорщині і Німеччині теж були повалені монархії, але це не йшло ні в яке порівняння з тією катастрофою, яка вже в найближчі місяці чекала на Росію. Тут трапилось щось особливе, яке не підпадає під визначення «революції», коли її трактувати як локомотив прогресу. Думається, що відповідальність за хаос, в який 1917 р. опускалась Росія, несло все суспільство, якому забракло навіть мінімального консенсусу щодо інституційних основ держави, її політичного та соціального устрою. Напевно велика частина провини лежить на верхніх щаблях суспільства. Але зараз звернемо увагу на нижні. Сумнів у їх здатності бути авангардом суспільства ми вже висловили. Варто ще раз повернутись до доповідної записки, яку в грудні 1916 р. передав царю кн. Голіцин після чого був призначений прем'єр-міністром Росії. Доповідну склало коло високопоставлених осіб наближених до члена Державної Ради

⁵⁸ «Земля и воля». — 1917. — 4 июля.

⁵⁹ *Терещенко Ю.* Політична боротьба на виборах до міських дум України у 1917 році.

О. Римського-Корсакова, серед них був і М. Маклаков, міністр внутрішніх справ. Хоча доповідна доволі скептично оцінювала ліві партії, особливо есдеків та есерів, проте застерігала проти легковажного ставлення до них. Справа була не так у тих партіях як шарах суспільства, серед яких вони вели роботу. Силу цих партій, говорилося у доповідній, складає те, що «у них є ідея, є гроші, є натовп готовий і добре організований. Цей натовп часто змінює свої політичні устремління, з тим же захопленням співає «Боже, царя бережи», як і волає «Геть самодержавство», але в ненависті до маєтних класів, в заздрісному пориві поділити чуже багатство, в так званій класовій боротьбі — натовп цей міцний і стабільний; він в праві до того ж розраховувати на співчуття переважної більшості селянства, яке піде за пролетаріатом тої ж миті як революційні вожді укажуть їм на чужу землю. 1905 і 1906 роки з достатньою переконливістю вже показали, що завзятий захисник своєї власності і такий же консерватор у своєму побуті, російський мужик робиться найпереконливішим соціал-демократом з тієї хвилини, коли справа торкнеться чужого добра»⁶⁰. Ці побоювання реалізувалися вже в перші дні революції безпосередньо у Петрограді, столиці імперії, де загальний рівень культури і свідомості був вищим, ніж де інде на окраїнах.

Відомий російський есер, учасник революційних подій, знаменитий згодом соціолог, П. Сорокін розділ своєї автобіографії, що стосувався періоду 1917 р., назвав стисло «Катастрофа». Він згадував як 28 лютого, коли ще питання перемоги революції не було остаточно вирішене, в Таврійському палаці, в різних його крилах, одночасно засідали виконком Державної думи і рада робітничих депутатів. На засіданні останньої вже було кілька сот робітників і солдатів. В цигарковому диму йшли запальні дебати про те, потрібно чи не потрібно арештовувати як контрреволюціонера голову Державної Думи М. Родзянка. З атмо-

⁶⁰ Архив русской революции, издаваемый В. Гессеном. В 22 т. — Т. 5. — С. 340.

сфери, яка панувала в залі, Сорокіну стало цілком очевидним, що «ментальність голоти вже заявила про себе, і в людині прокидається не лише звір, але й дурень, готовий взяти верх над всім і вся»⁶¹. В цьому він неодноразово пересвідчився в цей і два наступних дні. Вулиці столиці були у владі некерованих натовпів, озброєних людей, які стріляли і полювали за поліцією та контрреволюціонерами, горіли поліцейські дільниці, урядові будинки, ніхто не робив жодних спроб їх гасити, двічі Сорокін нашттовхувався на групи солдат та вуличних бродяг, які громили винні магазини, і їх ніхто не зупиняв. В Кронштадті почалася різня офіцерів, був убитий адмірал Вірен. Все це можна було списати на супутні дрібні факти, які завжди супроводжують великі події і швидко забуваються, але, пише Сорокін, він відчув певну суперечність і напругу в розвитку подій: «Робітники несли такі гасла як “До верстатів і пресів!”», а самі кинули роботу і проводили майже весь свій час на політичних мітингах. Вони почали вимагати восьмигодинний і навіть шестигодинний робочий день. Солдати точнісінько так само готові воювати, але вчора, коли один з полків повинен був відправитись на фронт, люди відмовились, мотивуючи це тим, що вони необхідні у Петрограді для захисту революції. В ці ж дні ми також отримали інформацію, що селяни захоплюють приватні маєтки, грабують і спалюють їх. На вулицях я бачив багато п'яних, які матюкались і кричали: “Хай живе свобода! Нині все дозволено!”. Проходячи повз будинок недалеко від Бестужівських курсів я побачив натовп, який сміявся і непристойно жестикулював. У підворотні на очах у роззяв парувалися чоловік і жінка. “Ха, ха, — сміялися в натовпі, — оскільки свобода, все дозволено!”»⁶². Досить скептично оцінює стан петроградського, а разом з ним і всього російського робітничого класу сучасний відомий дослідник революції В. Булдаков. Він висловлює сумнів в тому, що цей пролетаріат мав сталу розвинену класову свідомість. «Нема

⁶¹ Сорокин П.А. Дальняя дорога: Автобиография. — М., 1992. — С. 80.

⁶² Там же. — С. 83.

сумніву, що сконцентрованість на крупному виробництві багаточисельних напівселян викликала до життя колективістські зразки поведінки, але це могло бути дещо середнім між діями натовпу і общини, до яких додавався компонент артільної ініціативності. Вражаюча багатошаровість столичного пролетаріату передбачала швидше спонтанні реакції окремих його частин на дії підприємців, держави, суміжних соціумів, і один одного, ніж загальну спрямованість на створення своєї «пролетарської» державності»⁶³.

Доволі швидко і в Донбасі можна було спостерігати щось подібне. Перше чого домагались робітники після початку революції — це була ліквідація поліції. Тимчасовий уряд задовольнив ці домагання в перші дні свого існування. Поліція була ліквідована, і це, на думку міністра кабінету міністрів Тимчасового уряду В. Набокова, було фатальною помилкою, пов'язаною з революційними ілюзіями, ідеалізацією революції та революційного народу. «Всеросійський похід проти городових та жандармів дуже швидко привів до свого природного наслідку. Апарат, який хоч якось, хоч слабо, але ж працював, був розбитий вщент»⁶⁴. Саме поліція, а в крайніх випадках армія, в попередні десятиліття виконували роль фактора, який стримував стихійну вибухову нищівну енергію робітничого класу і селянства. Ліквідація поліції відкривала широку дорогу до поновлення практики захватів, розгромів, фізичних розправ. «... шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції, — зазначає Г. Куромія. — Вони майже не цікавилися такими інституціями як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче об'єднувалися у профспілки. Натомість вони

⁶³ Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 82.

⁶⁴ Набоков В.Д. Временное правительство // Архив русской революции, издаваемый В. Гессеном. В 22 т. — Т. 1. — С. 39.

здавалися до прямих дій проти керівників — обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували»⁶⁵. «Низи» виявили повну нездатність до суголосних дій з «верхами». В результаті з самого початку революції виник у глибокий соціально — політичний конфлікт між робітниками і роботодавцями. Відомий меншовик, а згодом дослідник історії робітничого руху М. Балабанов події 1917 р. в Донбасі розглядав як «один суцільний безперервний конфлікт»⁶⁶. Інший учасник революційного руху, а згодом видатний філософ і соціолог Ф. Степун в книзі «Бывшее и несбывшееся», розмірковуючи над перебігом російської революції, її переходом з фази «лютій» у фазу «жовтень», висловив цікаву думку, яка, правда, не завоювала великої кількості прибічників і залишилась майже непоміченою, між тим не є безпідставною. Степун не згоджувався з протиставленням Лютого і Жовтня як двох різних періодів революції. На його думку «Жовтень народився не після Лютого, а разом з ним, може бути навіть раніше його; Леніну тому тільки і вдалося перемогти Керенського, що в російській революції порив до свободи з самого початку приховував у собі і волю до руйнування»⁶⁷. До схожої думки прийшов, досліджуючи революційні процеси 1917 р., Річард Пайпс. Він досить точно помітив, що, втративши царя, Росія повернулась до свого природного укладу «козачої вольниці», яка розумілась як необмежена свобода»⁶⁸. Цієї свободи було надто багато, вона зруйнувала не лише архаїчну царську бюрократичну машину, але й соціальну і виробничу структуру суспільства.

⁶⁵ Куромія Гіроокі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1880–1990-і роки. — К., 2002. — С. 123.

⁶⁶ Балабанов М. Конфликты в Донбассе в 1917 году // Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. — С. 65–66.

⁶⁷ Степун Ф. Бывшее и несбывшееся. — М., 1995. — С. 311.

⁶⁸ Пайпс Р. Русская революция. — Часть I. — Москва. — 1994. — С. 336.

За свідченнями сучасника озлоблення робітників проти управління заводів у Луганську в перші дні революції було таким сильним, що «лише великими зусиллями можна було стримати маси від насилля над окремими представниками адміністрації»⁶⁹. Напругу на короткий час зняло стихійне лихо. В результаті сніжної зими в Луганську сталася рання і дуже інтенсивна повінь, яка затопила робітничу частину міста. Але за кілька днів, коли вода відступила, робітники поновили наступ на адміністрацію. На VII (квітневій) конференції РСДРП(б) представник луганських більшовиків, звітуючи про ситуацію в Луганську, відзначив: «Шахтарі всюди встановили контроль. Інтелігенції немає. Шахтарі не довіряють інженерам. Шахтарі всюди: в комісаріатах і міліції, в раді робітничих депутатів»⁷⁰.

Перші вимоги, які виставлялися по революції, стосувались збільшення оплати праці, запровадження 8-годинного робочого дня та видалення з підприємств окремих членів адміністрації, які видавалися робітникам найбільш одіозними. Ці вимоги були характерними для всього Донбасу, та й не тільки для нього. В середині березня трьохтисячний мітинг робітників шахти № 1 Горлівсько-Щербинівського району ухвалив резолюцію про запровадження 8-годинного робочого дня і 2-х годин праці понад норму по бажанню робітників⁷¹. Дуже близькою до цього рішення була постанова наради представників 21 ради робітничих депутатів Донецького басейну та гірничопромисловців, яка відбулася 28–29 березня у Харкові. Нарада прийшла до висновку про необхідність впровадження 8-годинного робочого дня, але зважаючи на обставини моменту, ухвалила «тимчасово, до того як шахти і заводи пристосуються до восьмигодинного робітного дня, працювати стільки ж часу, як і до цього, але з тим, щоб

⁶⁹ Николаенко И. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. — 1927. — № 3. — С. 32.

⁷⁰ Протоколы Седьмой (апрельской) конференции РСДРП(б). — М., 1934. — С. 144–145.

⁷¹ Казимирчук П. Указ. статья. — С. 44–45.

роботу понад вісім годин вважати за позачергову і платити за неї півторачним розміром»⁷².

25 квітня 1917 р. в Харкові розпочав свою роботу перший обласний з'їзд рад Донецького і Криворізького басейнів з участю представників від заводських комітетів та профспілок. З'їзд одностайно ухвалив встановити мінімальну заробітну плату для всіх робітників у 4 карбованці за 8-годинний робочий день. Окрім цього делегати розробили кілька таблиць, за якими в залежності від складності праці визначалась реальна зарплата. При зупинці підприємства робітникам мали виплачувати середню заробітну плату, а за понаднормову роботу — за коефіцієнтом 1,5. За постановою з'їзду заробітна плата членам рад і утримання рад мали здійснюватись за рахунок підприємств. Промисловці мали зберегти або створити продовольчі магазини і відпускати в них продукти по цінах липня 1916 р. На важких або гарячих роботах запроваджувався 6-годинний робочий день. Перелік важких робіт, а також всі спірні питання між робітниками і адміністрацією мала розв'язувати рада робітничих депутатів та заводські чи рудничні комітети. Постанова з'їзду була вручена конференції гірничопромисловців півдня Росії, яка в той же час проходила у Харкові. Промисловці згодилися лише частково задовольнити ці вимоги. На що конференція рад заявила, що відмова промисловців дає робітникам «цілковиту волю», а вина за можливі наслідки лягає цілком на гірничопромисловців⁷³. Виник черговий затяжний конфлікт між робітниками і працедавцями. Останні весь час апелювали до уряду. Так, 27 травня від імені конференції гірничопромисловців Росії Тимчасовому уряду була передана декларація, в якій ставилося до відома, що диктатура робітничого класу здійснюється в найпримітивнішій формі. «Робітничий клас, захоплений привабли-

⁷² Гейро. Практика колективних договорів на Україні 1917 року (від Лютневої до Жовтневої революції) // Матеріали з історії професійного руху на Україні. Зб. 1. Професійний рух 1917 року. — Х., 1928. — С. 26.

⁷³ Там само. — С. 30.

вими перспективами, які малюють йому безвідповідальні вожді, очікує настання золотої доби, і жахливим буде його розчарування, яке не можна не передбачити». У зв'язку з цим промисловці висловлювали претензії і до уряду, який фактично звинувачували у бездіяльності відсутності економічної стратегії, і попереджали в неминучій катастрофі: «Глибока економічна криза, в яку ми вступаємо, не може не мати і відповідних політичних наслідків... народних виступів з самими неочікуваними результатами. Так далі вести справу не можна, і якщо усвідомити, що все це так і відбувається, і не вживати заходів, які йдуть від сильного і вольового уряду — це значить сприяти успіху анархії»⁷⁴. На жаль уряд мало що міг зробити. Йому не вдалося створити надійні і ефективні механізми керівництва країною. Меншовик М. Суханов, добре поінформований активний учасник революційних подій у Петрограді, виніс думку, що Тимчасовий уряд був повністю безсилим. «Він царював, але не керував і не міг керувати, — писав М. Суханов, — ... Реальної сили він не мав ніякої. Механізм громадянського управління знаходився в суперечності з об'єктивним розвитком подій, працював холостим ходом. Він був не здатним більше до органічної роботи, був марним, непотрібним»⁷⁵. Мало того, що уряд був мало дієвим, йому ще й не давали працювати.

Тиск на підприємців з боку робітників суттєво збільшився після повернення в Росію В. Леніна, яке фактично обернулося оголошенням війни Тимчасовому урядові. В запропонованій Леніним програмі, яка відзначалась ультрарадикальністю і стала широко відомою як «квітневі тези», звучали вимоги відмовитись від підтримки Тимчасового уряду, від парламентської республіки на користь республіки рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, ліквідувати поліцію, армію, державний апарат, конфіскувати всі поміщицькі землі, об'єднати всі банки в

⁷⁴ Горнозаводское дело. — 1917. — № 22–23. — С. 15857–15859.

⁷⁵ Суханов Н. Записки о революции. — В 3-х т. — Т. 2. — М., 1991. — С. 147.

єдиний загальнонаціональний банк, запровадити робітничий контроль над виробництвом⁷⁶. Програма була настільки радикальною, що спочатку викликала спротив і нерозуміння навіть в значної частини більшовиків. Але однією з перших «квітнєві тези» підтримала луганська більшовицька організація.

Як тільки робітники зрозуміли, що влада на місцях реальної сили не має, а такою силою є вони, їх вже нічого не стримувало в бажанні поквитатись із своїми «гнобителями». Вражаюча картина розвалу була намальована в згаданій вище декларації гірничопромисловців до Тимчасового уряду від 27 травня. Вони писали: «Йде захват земель, приміщень, інвентарю, здійснюються незаконні арешти «вільних» громадян, віддаються накази якимись самочинними комітетами, відбуваються захвати управлінь фабрик і заводів, видаляють небажаних окремим особам чи робітничій масі управляючих. Бугалтерів, майстрів та ін. Довіренних підприємців, йде наче організований похід на підприємства»⁷⁷.

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії і далі закидала Тимчасовий уряд телеграмами, в яких сигналізувала про те, що частина робітників «охоплена анархічними настроями», описувала численні випадки відсторонення від роботи осіб рудничної адміністрації, їх арештів, погроз їх життю, з чого робила невтішний висновок: при збереженні такого становища Донецькому басейну загрожує зупинка, яка викличе параліч всієї країни. Промисловці просили уряд вплинути на робітників, які «висовують економічні вимоги надмірного характеру»⁷⁸, а також запровадити примирювальні камери, які б вирішували суперечки і рішення яких були б обов'язковими для обох сторін.

⁷⁶ Див.: *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. — Т. 31. — С. 101–108.

⁷⁷ Горнозаводское дело. — 1917. — № 22–23. — С. 15858.

⁷⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917 — березень 1921 рр. Збірник докум. і матеріалів. — К., 1957. — С. 82–83.

3 літа 1917 р. робітники вже почувалися господарями підприємств, на більшості з них створилися робітничі комітети (ради старост, фабзавкоми), які були узаконені урядом ще у квітні. Фабзавкоми стали плацдармом, з якого поширювався вплив більшовиків на робітничі колективи. Літом на Донбасі з'явилися робітничі військові формування — загони червоної гвардії. Вони спочатку використовували для боротьби з криміналом, який набрав розмірів епідемії, але разом з тим — і як ще один важіль силового тиску на підприємців. До початку літа в Луганську робітничу дружину нараховувала до 300 бійців. Вона була найбільшою в Донбасі, менші дружини функціонували в Краматорську, Маріуполі, Юзівці⁷⁹.

28 червня союз кам'яновугільних підприємств Донецького басейну направив Тимчасовому урядові телеграму, в якій повідомляв, що становище вугільних підприємств стає з кожним днем стає все більш драматичним і навіть загрозливим. Не зважаючи на підвищення заробітної плати, що перевищило фінансові можливості підприємств, робітники продовжують виставляти нові нічим не обґрунтовані вимоги, які «супроводжуються погрозами і навіть насиллям, що виявляється головним чином в формі видалення управляючих, інженерів і інших досвідчених осіб технічного нагляду з рудників». В телеграмі говорилося, що робітники не дотримуються дисципліни і порядку, констатувалось значне падіння продуктивності праці і висловлювалась думка, що «продовжувати роботи в такому становищі абсолютно неможливо»⁸⁰. На початку червня ситуація на виробництві ще погіршилася, підприємці констатували «посилення анархії і подальшу деморалізацію робітників», з чого робили висновок про повне падіння авторитету місцевої

⁷⁹ История рабочих Донбасса. В 2-х томах. — Т. 1. — К., 1981. — С. 146.

⁸⁰ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917 — березень 1921 рр. Збірник докум. і матеріалів. — С. 104–105.

влади і рад робітничих і солдатських депутатів, з якими «робітники перестали рахуватись»⁸¹. Директор Товариства Прохорівських кам'яновугільних копалень 28 червня намагався звернути увагу уряду на те, що помимо непомірних економічних вимог робітники не виконують рішень адміністрації по забезпеченню безпеки гірничих робіт, а також втручаються «у всі розпорядження відповідальних осіб результатом чого є постійне зменшення видобутку»⁸².

Документи про роботу Тимчасового комітету Донецького басейну (Донкому) свідчать, що в період з 1 липня по 27 вересня 1917 р. з 399 справ, які він розглянув, 127 (найбільша кількість) припадало на конфлікти між робітниками і роботодавцями⁸³. М. Балабанов, який ввів цю статистику в науковий обіг, вважав, що наведена цифра була заниженою, бо не враховувала «сили-силенної тих конфліктів, що їх ліквідовував сам начальник відділу праці та ще більшої кількості конфліктів, які переходили через місцеві конфліктні органи рад робітничих депутатів і через професійні спілки»⁸⁴. Класифікувавши всі конфлікти за типовими ознаками, М. Балабанов прийшов до висновку, що найбільшу кількість (60 випадків або 40%) склали відверті сутички робітників з адміністрацією, до яких входили усунення з посад, арешти, труси, зміни порядку робіт, незадоволення робітників станом обладнання.

Після придушення більшовицького виступу у Петрограді на початку липня 1917 р. уряд начебто перехопив ініціативу у свої

⁸¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні... — С. 90–91.

⁸² Там само. — С. 106.

⁸³ *Афонин Ю.В.* Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции / март 1917 — март 1918 гг. / Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990. — С. 111.

⁸⁴ *Балабанов М.* Конфлікти в Донбасі в 1917 році // Матеріали з історії професійного руху на Україні. Зб. 1. Професійний рух 1917 року. — Х., 1928. — С. 50.

руки. Змінився голова уряду і його склад. Уряд намагався посилити свою присутність в Донбасі. 11 липня з'явився урядовий наказ про утворення на місцях комісаріатів праці, які мали стати низовими органами міністерства праці. На території України пропонувалося запровадити два таких комісаріати, один спеціально для Донбасу, інший — для решти території. 1 серпня було оголошено про державну монополію на донецьке вугілля. 5 серпня уряд видав закон «Про примирюючі інституції», який мав на меті підвести правову базу під процеси розв'язання конфліктів. Але ці зусилля не дали якогось помітного позитивного зрушення в стосунках робітників і працедавців. Проблема продовжувала набирати гостроту. Потік телеграм Ради з'їзду гірничопромисловців до Тимчасового уряду не зменшувався, а їх зміст ставав дедалі драматичнішим: повсюди втрачено всяке почуття законності і відповідальності, в робітничих колективах не припиняється небезпечне бродіння, вони вимагають підвищення заробітної плати, в той час як продуктивність праці падає, кількість виходів на роботу зменшується, адміністрація підприємств постійно перебуває під загрозою насилля. Звичайно власники не забували про свої інтереси, однак в їх скаргах було багато об'єктивного. Робітники, відчувши свободу і власну силу, не поспішали на роботу, середня місячна кількість робочих днів у кам'яновугільній промисловості ледь дотягувала до 13⁸⁵. Підприємці вважали, що в серпні в Донбасі вже не існувало державної влади, тому просили уряд негайно подбати про елементарний правопорядок та створити на місцях сильну позапартійну владу⁸⁶.

Влітку 1917 р. всі сфери суспільного життя та економіки країни охопила жорстка криза. Промислове виробництво і транспорт знаходились в глибокій рецесії. У серпні 1917 р. видобуток вугілля в порівнянні з листопадом 1916 р. зменшився на

⁸⁵ Прокопович С.Н. Указ. соч. — С. 30.

⁸⁶ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917 — березень 1921 рр. Збірник докум. і матеріалів. — С. 140–141.

67 млн. пудів, майже на третину. Середній виробіток на одного робітника в Донецькому басейні влітку впав на 50%, а в металургійній промисловості — на третину. Не було жодної галузі виробництва, де б не спостерігалось різке падіння продуктивності праці⁸⁷. Брак палива, погана робота залізничного транспорту змушували скорочувати роботу металургійних підприємств або й зовсім їх закривати, з'явилася величезна кількість безробітних. Підприємці звинувачували у своїх бідах робітників і вимагали від уряду покласти край анархії.

В другій половині літа в Росії стала помітною консолідація правих сил, їх лідером став генерал Л. Корнілов, який на той час обіймав посаду Верховного головнокомандуючого. Він підготував на ім'я Керенського доповідну записку, в якій виклав програму дій: створення твердої влади, підняття боєздатності армії, нищівна боротьба з більшовизмом. Короткий час Керенський та Корнілов діяли суголосно, але вже в серпні на Державній нараді в Москві стало зрозумілим, що між ними виникло суперництво за владу. Керенський пізніше, описуючи Московську нараду, відзначав, що «в промовах з трибуни, які звучали у великому переповненому залі театру, в кулуарах і за кулісами чітко звучала неусвідомлена думка про диктатуру»⁸⁸. Керенський насамперед мав на увазі виступ генерала Корнілова, але й у інших виступах правих лунали такі ж заклики. Вже кілька раз згадуваний в цьому тексті М. фон Дітмар у своїй промові вимагав від Тимчасового уряду формування «незалежної, єдиної, сильної державної влади, не тільки такої, що переконує, але й змушує виконувати закони»⁸⁹. Уряд намагався дотримуватись центристської позиції, маневрував між правими і лівими. Ці маневри, чи ця лінія дуже яскраво виявилась у виступі міністра торгівлі та промисловості С.Н. Прокоповича на Державній нараді. Змалювавши картину жорсткої кризи, що охопила країну,

⁸⁷ Прокопович С.Н. Указ. соч. — С. 5.

⁸⁸ Керенский А.Ф. Русская революция. 1917. — М., 2005. — С. 256.

⁸⁹ Государственное совещание. — М.—Л., 1930. — С. 267.

міністр запропонував низку заходів, які вимагали взаємних поступок від промисловців і робітників. В кінці промови С.Н. Прокопович звернувся і до одних і до других із закликом до порозуміння та жертвовності: «Врятувати нашу батьківщину, врятувати Російську державу, врятувати справу революції, нашу свободу можуть тільки жертви, і до них закликає вас Тимчасовий уряд. Уряд просить, уряд вимагає від вас жертв. Нехай капіталіст відмовиться від зайвого прибутку, нехай робітник відмовиться від надмірного відпочинку /.../ Громадяни-капіталісти, віддайте у розпорядження Тимчасового уряду ваші підприємницькі здібності і ваші капітали. Громадяни-робітники, віддайте державі вашу працю. Громадяни-селяни, нагодуйте вашим хлібом армію і міста, що працюють на оборону країни. Порятунком країни у ваших жертвах»⁹⁰.

Як показали найближчі події за Державною нарадою заклики уряду виявились марними, а він сам з цим завданням не зміг упоратись. Тоді на сцену вийшла військова диктатура. Вихід теж виявився невдалим. Історики до цього часу сперечаються чим же був виступ генерала Корнілова, хто його інспірував, якою була роль Керенського в цій історії. Але всі сходяться в тому, що виступ не тільки не зупинив, а навпаки пришвидшив розвиток і без того небезпечних кризових явищ.

Насамперед корніловський виступ породив гостру урядову кризу і призвів до розвалу другого коаліційного кабінету⁹¹. Не

⁹⁰ Прокопович С.Н. Указ. соч. — С. 22–23.

⁹¹ 3. Гіппіус добре поінформована через Б. Савінкова про ситуацію навколо уряду 14 серпня зробила такий щоденниковий запис: «... перед Керенським тепер тільки два достойних шляхи, тільки два. Або надалі разом з Корніловим, Савінковим і знаменитою програмою, або, якщо не можеш, нема потрібної сили, оголоси тихо і відкрито: ось такий момент, ось що вимагається, але я цього не поділяю і тому йду. І піти... вже не по бутафорському, а по-людському, безповоротно. Я боюсь, що обидва шляхи надто героїчні... для Керенського. Обидва, навіть другий, людський. І він шукає третій шлях, хоче щось утримати, замазати, продовжити тяглість... Третього нема, і Керенський знайде “безпутність”, знайде

підтримавши Корнілова, 1 вересня уряд делегував свої повноваження «раді п'яти» або Директорії на чолі з О.Ф. Керенським. На Директорію тимчасово було покладено «управління справами держави до сформування кабінету», того ж дня Росію було оголошено республікою, тобто Директорія заманіфестувала себе прибічником революції. В політичних і громадських колах почалися дискусії про характер і принципи творення майбутнього складу уряду. В ліво демократичному таборі говорили про необхідність створення однорідного соціалістичного уряду, центр і праві переконували в необхідності збереження коаліції. Уряд схилився до коаліції, його аргументи озвучив виконуючий обов'язки міністра С.Н. Прокопович на кооперативному з'їзді в Москві 11 вересня. «Становище таке, що нас може врятувати тільки організація всіх сил нації: їх потрібно зібрати в один кулак, і потрібно, щоб цей кулак діяв і захищав країну, тоді ми порятуємо її. Але, якщо, товариші, у вас нема сили організувати цю владу, ми загинули /.../ Чи є у вас, товариші, ця сила, чи ви дійсно бажаєте створити таку владу, яка нам потрібна, — запитував і застерігав виконуючий обов'язки міністра торгівлі та промисловості. — Без неї нам загрожує розорення, без неї нам загрожує ганебний мир. Чи бажаєте ви залишитися європейською державою, чи бажаєте ви забезпечити вашими силами і знаннями можливість подальшого культурного розвитку нашої батьківщини? Чи ви настільки слабкі, що у вас уже нема тої сили, яка потрібна для порятунку вітчизни? Ось про що я вас питаю»⁹². Безумовно пафос своїх питань Прокопович адресував не лише кооператорам, а й широким громадським колам, всій країні. Чи почула країна цей крик відчаю? Важко відповісти на це питання, але можна з певною впевненістю сказати, що однозначної, одностайної відповіді на нього Росія не мала, як не мав і її уряд. Третій коаліційний уряд було сформовано 25 вересня. Через два дні в Петрограді за рішенням Всеро-

безславну загибель... і добре, коли тільки свою» // Гиппиус З. Живые лица. Стихи. Дневники. — Кн. 1. — Тбилиси, 1991. — С. 345.

⁹² Гиппиус З. Указ. соч. — С. 28.

сійського ЦВК Рад відкрилася Демократична нарада, головною метою якої була підтримка уряду. На нараді були присутні 1582 делегати, від різних партій та громадських організацій. в тому числі і Донбасу. Кілька днів на засіданнях фракцій обговорювалось одне й теж питання: чи уряд буде коаліційний, чи чисто демократичний. На 19 вересня було призначене загальне голосування, яке завершилося невтішним результатом. Спочатку 766 голосами була проголосована резолюція за коаліцію, але тут же 595 голосами була внесена поправка про неможливість участі в коаліції партії кадетів. Таким чином робота Демократичної наради обернулася лише втраченим часом.

Від уряду відвернулись і праві, і ліві. Фактично в ті ж дні, коли в Петрограді працювала Демократична нарада, в Харкові відбулась конференція промисловців півдня Росії, в якій взяло участь 460 представників організацій підприємців. Більшість з них були з Донбасу. Вже на самому початку конференції зал палкими аплодисментами підтримав пропозицію солідаризуватися з корніловським керівництвом армії та адміністрацією підприємств, яка зазнала утисків від робітників. Це був перший дзвінок, загалом конференція була спрямована проти робітничого руху. Але не тільки, дісталось і уряду. Промисловці вимагали від Тимчасового уряду рішучих заходів, спрямованих на придушення революційного руху в країні, в противному випадку погрожували масовими локаутами. В схваленій резолюції «Про законодавчу діяльність міністерства праці» говорилося, що робота міністерства має яскраво виражений класовий характер і захищає виключно інтереси робітничого класу при цьому зовсім ігнорує інтереси промисловців. Підприємці вимагали відміни робітничого законодавства Тимчасового уряду, а також своєї участі в розробці такого законодавства в майбутньому⁹³.

⁹³ Яневский Д.Б. Рабочий класс и буржуазия Украины в период общенационального кризиса (сентябрь–октябрь 1917 года). Дис. на соиск. ... к. и. н. — К., 1988. — С. 134–139.

В робітничому таборі уряду ніхто не захищав і не чекав. Тут були свої претенденти на владу. На цей момент більшовики вже оговтались від липневої поразки і намагались поновити анти-урядову пропаганду, знову пустити у хід гасло «Вся влада радам!». І їм сприяв успіх. Настрої робітників Донбасу почали мінятися. Якщо влітку вони буквально переслідували більшовиків, називали їх німецькими шпигунами, погрожували фізичними розправами⁹⁴, то восени картина змінилась. Точніше вона ще більше радикалізувалась, есерам та меншовикам все важче було стримувати робітників від деструктивних дій, зате більшовицька агітація та пропаганда, спрямована проти уряду та підприємців, здобувала нових симпатиків. Не можна сказати, що робітники повернулися спиною до вчорашніх своїх провідників: есерів та меншовиків. Однак останнім все важче вдавалось гальмувати вибухову енергію соціальних низів. 9 вересня міністерство торгівлі та промисловості інформувало міністерство юстиції про те, що «останніми часами робітники гірничих підприємств надзвичайно часто вживають насильства над особами технічного та адміністративного персоналу цих підприємств, а саме: б'ють їх, самочинно арештовують, усувають з посад та заявляють безпідставні вимоги»⁹⁵. Треба зазначити, що робітники мали свій абсолютно протилежний погляд на причини економічної кризи. На початку жовтня конференція рудничних комітетів Донецького басейну у Дебальцево прийшла до висновку, що падіння видобутку вугілля є наслідком: незавершеної війни, низької заробітної плати шахтарів, відмова влас-

⁹⁴ Ф. Зайцев у своїх спогадах описує доволі драматичну ситуацію для більшовиків Юзівки, яка склалась після кривавих подій у Петрограді на початку липня 1917 р. «на Заводській і Центральній шахтах ганялись з обушками за більшовиками-робітниками. Останні кілька днів не виходили на роботу, а потім, щоб мати можливість продовжувати роботу, оголосили, що вони поза партією більшовиків» // Зайцев Ф. Октябрь в Юзовке // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — Х., 1922. — С. 621.

⁹⁵ Балабанов М. Конфлікти в Донбасі в 1917 році // Матеріали з історії професійного руху на Україні. Зб. 1. Професійний рух 1917 року. — С. 63.

ників від залучення робітників до вирішення виробничих питань, в тому числі «індиферентне ставлення адміністрації рудників до виконання своїх службових обов'язків, втеча зі своїх посад і залишення рудників напризволяще»⁹⁶.

Донецький пролетаріат залишався загадковою річчю в собі, процес набуття ним політичної ідентичності був надзвичайно складним і суперечливим явищем, яке не вміщалося в рамки програми будь-якої окремо взятої політичної сили того часу. З цього приводу Гіроакі Куромія, який дуже ретельно вивчав це питання, писав: «... робітники Донбасу, особливо шахтарі, боролись за ідеї, цінності та символи, котрі, як вони вважали, захищали їхні спільноти. Ці спільноти могли бути маленькими, як артілі, бараки і земляцтва, і великими, як, наприклад, комуна Конопляникова, “вільний степ”, “робітничий клас” і навіть “Україна” чи “Росія”; ці спільноти могли бути патерналістськими, але мали забезпечувати свободу, добробут і гідність індивіда. В реальному житті можна було одночасно належати до кількох таких груп, будучи, наприклад, тамбовцем, патріотом, войовничим революціонером та антисемітом. Відданість групі або чуття належності обов'язково охоплювали відчуження від тих, кого вважали чужими»⁹⁷. Ця вірна на загал думка викликає заперечення лише в тій частині, в якій стверджується, що донецький пролетар 1917 р. міг відчувати себе частиною такої спільноти як «Україна» чи «Росія». Мені здається, що російське суспільство на період Першої світової війни не змогло подолати своєї становості, не виступало як єдиний національний організм, а тому першим не витримало випробування світовою війною, яку зрештою через революцію перетворило у війну громадянську, не знайшовши мирних способів узгодити інтереси різних

⁹⁶ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: документы и материалы. Март–октябрь 1917 г. — В 2 ч. — М.; Л., 1957. — Ч. 2. — С. 85–86.

⁹⁷ Куромія Гіроакі. Згад. праця. — С. 138.

соціальних верст. Думка Куромії про те, що вироблення тожсамості обов'язково супроводжувалося відчуженням від інших, ще одне підтвердження неінтегрованості російського суспільства. В робітничому середовищі слова «кадет» та «буржуй» мали виключно негативну конотацію. Влітку кадетська преса писала, що в Бахмацькому повіті робітники ставляться надзвичайно нетерпимо до будь-яких спроб партійної роботи кадетів, а місцева рада робітничих і солдатських депутатів стала у відверто ворожу позицію до партії, якій співчуває лише адміністрація підприємств⁹⁸. Іронічне і презирливе, а часто вимовлюване з неприхованою ворожістю, слово «буржуй» стосувалося насамперед підприємців, але не тільки. В масово поширюваній перевиданій понад 20 разів у 1917 р. брошурі Карла Лібкнехта «Пауки і мухи», що називається широким мазком, зображалися класові вороги робітника. Кого серед них тільки не було: пани, грошолюбці, експлуататори, дворяни, багаті, священики, зводники і нарешті дармоїди всякого роду. Всі вони потрапляли під одну ємку категорію «буржуй». Сучасник писав: «Кого тільки не називають тепер буржуєм? Робітники називають буржуями всіх не робітників, селяни — всіх “панів”, включаючи сюди посуті всіх одягнених по-міському»⁹⁹.

В сенсі пошуку ворогів між робітниками і селянами була дуже невелика різниця. Можливо селяни були ще більш радикальними, аграрна складова революції це окрема тема, торкнемося її лише дотично до теми Донбасу, аби краще зрозуміти, що відбувалося в басейні в другій половині 1917 р.

Селяни на 1917 р. в Україні фактично володіли вже більшою частиною орної землі, їм належало 27,9 млн. дес., тоді як державі, поміщикам, іншим власникам лише 16,2 млн., однак селяни активно виступали за подальшу соціалізацію землі, повний перехід її в свої руки. При цьому їх ніскільки не бентежив

⁹⁸ См.: Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 6–7. — С. 12.

⁹⁹ Кабанов Н.А. Что такое буржуй. — М., 1917. — С. 7.

той факт, що продуктивність праці, рівень агрокультури у великих поміщицьких господарствах була значно вищими, ніж у селянських. Єдиний аргумент, яким керувались селяни, полягав в тому, що землею мають володіти лише ті, хто її обробляє. Аграрний рух в Донбасі 1917 р. мав такі ж брутальні форми як і робітничий рух в промисловості. Він почався з ранньої весни з вимог селян зменшити орендну плату, підвищити оплату праці, вирішити питання спірного використання землі на свою користь і т. ін., а згодом селяни почали захоплювати явочним порядком поміщицьку землю. Наприклад, в кінці травня селяни с. Мануйлівки Слав'яно-Сербського повіту захопили випаси місцевої економії. Весною захоплень було не багато, їх кількість почала зростати з кінця літа. Якщо з березня по червень в Харківській та Катеринославській губерніях відбулося 36 великих аграрних конфліктів, то в липні–вересні їх кількість виросла до 124¹⁰⁰. А. Даценко, який спеціально вивчав поведінку селянства Донбасу у революційних подіях, дійшов висновку, що аграрний рух, розвивався з весни до осені 1917 р здебільшого стихійно, його ніхто не організовував. Найбільше виступів відбулося в Бахмутському та Слово-аносербському повітах. Селянські виступи також мали місце в Маріупольському повіті й на території Таганрозької округи Облaсті Війська Донського¹⁰¹.

Залишившись фактично без підтримки уряд намагався принаймні демонструвати свою працездатність. 27 вересня на засіданні Головного економічного комітету уряду було ухвалено рішення про створення спеціальної комісії і її направлення в Донбас для ліквідації там важкого становища оборонних промислових підприємств. Через кілька днів комітет, повернувшись до цього ж питання, вирішив спрямувати на Донбас не комісію, а одну особу наділену диктаторськими повноваженнями з на-

¹⁰⁰ *Афонин Ю.В.* Указ. соч. — С. 114.

¹⁰¹ *Даценко А.С.* Селянство Донбасу в українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр. Автореферат дис. ... к. і. н. — Д., 2010. — С. 10.

данням її всіх засобів примусу, які є в розпорядженні урядової влади. У вересні в окремі місцевості Донбасу були введені козачі частини. 5 жовтня Тимчасовий уряд вирішив вжити найрішучіших заходів до ліквідації безладу в Донбасі. Розробку програми таких заходів було доручено міністру шляхів сполучення О. Ліверовському. Але конкретного рішення не ухвалено через розбіжність в думках членів уряду. З приводу Донбасу уряд кілька раз вдавався до проведення нарад, в яких брали участь окремі міністри та вищі чиновники¹⁰². Так, 18 жовтня відбулося засідання Особливої наради по обороні, яке розглянуло питання про стан кам'яновугільної промисловості Донбасу. На засіданні виступив помічник головно уповноваженого по постачанню металами та паливом інженер Я.Д. Прядкін, його головною тезою було твердження про загибель вугільної промисловості Донбасу, продуктивність якої впала наполовину в порівнянні з 1916 р. На його думку, це в свою чергу загрожувало повним промисловим колапсом країни. Головною причиною падіння Прядкін вважав сваволю робітників, їх втручанням у справи управління підприємств, насамперед кадрову політику¹⁰³. Фактично всі ці й інші рішення уряду вже практично не впливали на ситуацію і в Донбасі, і загалом в країні. Вона вже стояла на краю провалля і не було жодної можливості, жодної здорової сили, яка б могла завадити їй туди впасти. Навпаки було чимало бажаючих кинутись в провалля. В. Набоков, описуючи суспільні настрої осені 1917 р. зазначив, що «зникло усвідомлення існування влади, готової рішуче відстоювати і охороняти громадський порядок»¹⁰⁴. І це робило державний переворот цілком ймовірним і легким у виконанні.

¹⁰² Яневский Д.Б. Указ. дис. — С. 67–68.

¹⁰³ Торгово-промышленная газета. — 1917. — 22 октября.

¹⁰⁴ Набоков В.Д. Временное правительство // Страна гибнет сегодня. Воспоминания о Февральской революции 1917 года. — М., 1991. — С. 396.

3. Гіппіус 30 вересня занотувала у щоденник: «Керенський продовжує падіння, а большевики вже безповоротно оволоділи радами. Троцький — голова. Коли саме буде різня, пальба, повстання, погром у Петербурзі — ще не визначено. Буде»¹⁰⁵. Передчуття трагедії, що стрімко насувалася, було не лише у відомої поетеси. Багато хто з демократичної інтелігенції почав задумуватись над тим, що революція повела країну не тим шляхом, який уявлявся після падіння самодержавства. Перша світова війна підірвала не лише економічні суспільні підвалини, але й моральні. Революція їх остаточно знищила. Відомий журналіст В. Нос 15 жовтня в газеті «Голос фронту» опублікував статтю «Невіра», в якій звертав увагу читача на те, що в суспільстві катастрофічно швидко і безслідно згасла віра в честність, порядність, щирість і прямоту. «У людини до людини не залишилося любові, не стало поваги. Забуті, обесцінені і розтоптані всі колишні заслуги перед суспільством, перед літературою, перед батьківщиною. Люди перетворюють один одного в механічно мовлячих манекенів. Життя переходить в якийсь страшний театр маріонеток, — констатує злобу дня журналіст. —

Спалахнула та прокотилася по безмежним російським просторах якась дивовижна психологічна хвиля, яка розрушила всі минулі, століттями вироблені і виношені світогляди, яка ступувала межі і рубежі моральних понять, знищила почуття цінності і священості людської особи, життя, праці». Звідси висновок автора: «Жити так не можна — це нестерпно для будь-яких сил. Окрема людина, яка втратила віру у всіх і все, з “окам’янілою” душею, що не сприймає оточуючий світ, поставлена в глухий моральний кут, втратить розум або накладе на себе руки. Людське суспільство, народ, як стихія незмірно сильніша і така, що володіє незнищеним інстинктом життя, до самогубства не прийде, воно може спалахнути жахливим кривавим полум’ям, щоб спробувати в безглуздій жорстокості

¹⁰⁵ Гиппиус З. Живые лица. Стихи. Дневники. — Кн. 1. — С. 372.

знайти вихід з кошмарного буття. Отрава безвірря страшніше, ніж ми думаємо». Від опублікування цього пророцтва до його реалізації пройшло лише десять днів. І знову все почалося у Петрограді. Тимчасовий уряд упав без опору, майже безкровно, але сигнал до розгортання громадянської війни прозвучав на всю країну. Донбас теж мав визначити свою майбутню долю.